

**Néhány (láb)jegyzet egy 18. századi latin nyelvű
finnugor tudománytörténeti íráshoz**

**Simon Lindheim: *De diversa origine
Finlandorum et Lapponum observationes***

SZÍJ Enikő – C. VLADÁR Zsuzsa

ELTE, Budapest – szij.eniko@gmail.com

Nemzeti Közszerződési Egyetem, Bp. – Constantinovitsne.Vladar.Zsuzsanna@uni-nke.hu

Írásunk itt és most közreadásakor idéznünk kell a debreceni egyetemről a pesti egyetemre került Bárczi professzor meghatározását, aki az ELTE-s nyelv-járásgyűjtő kirándulásokon a gyűjtés helyeként kijelölt faluhoz közeledve szertartásosan így szólt: „most következik az ürügy ...”. A mi írásunk köz-readásának „ürügye” írásunk vége felé derül ki. Nem falu. Város. Nagyon is!

„Hänet on ansiottomasti unohdettu” ’érdemei elismerése nélkül felejtették el’ – így emlékezett meg Simon Lindheimről Iiro Kajanto finn nyelvész az 1980-as évek elején a finnországi tudománytörténet „felfrissítésekor” (Kajanto 1982). Lindheim művére teljes mértékben ráillik az 1960-as évek neves irodalomtörténészének és politikusának, Kardos/Pándi Pálnak a kedvenc minősítése: problémabokor. A latin népevek és földrajzi nevek, különösen az „eredet” szóval együtt említése a flora et fauna nélkül is bokros teendőt biztosítanak a mindenkor kutatóknak.

A címben említett mű szerzője karolin, jogot végzett karolin. A *karolin* (lat. *carolinus*) – szakkifejezés. XI. Károly és főleg XII. Károly svéd király (1682–1718) katonáit nevezték karolinoknak, közöttük szép számmal voltak svéd királyi alattvaló finnek is. XII. Károly svéd király és I. Péter orosz cár ún. nagy északi háborújának (1700–1721) legismertebb „felvonása” az 1709-es poltavai ütközet, melynek eredményeként Oroszországba került és 1721-ig változatos hadi és civil szerencséivel boldogult bő 20 ezer (!) svéd hadifogoly. Az oroszokra nézve előnyös – a leendő nagyhatalmi helyzetükhöz őket hozzásegítő – 1721-es svéd–orosz béke tette lehetővé a hazatérésüket. Az eleve tanultabb, műveltebb, gazdagabb hadifogoly svédek, pl. a karolin tiszt-

tek, de a közkatona iparosok, bárki, ha ügyes volt és tanulékony – a hazameneteltől eltekintve „vendégmunkásként” viszonylag szabadon mozgott a nagypéteri birodalomban, és ha megtanulta a nyelvet, vagy pedig már eleve tudott pl. németül, akkor csak a honvágytól szenvedett.

Günter Johannes Stipa finnugor tudománytörténetében (Stipa 1990: 177–180) három karolinról olvashatunk: Ph. J. von Strahlenberg [Tabbert] (1676–1747) és a 1720-as Messerschmidt-expedíció; P. Schönström (1682–1746) és S. von Lindheim (Paulin) (1686–1760).

Közülük Strahlenberg 1730-ban megjelent alapos és terjedelmes munkája a finnugor népekről Európa-szerte, így nálunk is szinte azonnal ismertté vált, pl. a peregrinus diákok egymásnak adták a belőle készült másolmányokat, jegyzeteket. Lindheim munkája azonban valójában alig ismert, ennek okait maguk a finnek is keresik. Megállapítják, hogy tulajdonképpen Sajnovics tudományos elődje, sőt, tárgyyszerű és módszertani utat mutatott a finn tudományok atyjának, H. G. Porthannak is, ezért mint úttörő elődnek az utókor az adója. Maga a Lindheim-írás a megjelenésénél jóval korábban, az 1750-es években készült el, és mint tudományos munka lehetne „feszesebb” szerkezetű, „tudományosabb” stílusú, de azért ... méltatni lehet, sőt kell, hiszen „érdemei elismerése nélkül felejtették el” (Kajanto 1982).

De ki is ez a Lindheim, akinek adója az utókor?

A családfával kezdődnek a problémák, ti. az akkori bevett egyházi-világi szokások szerint keverednek a svéd–finn–latin nyelvű adatok, utalások, címek, rangok és évszámok. Lindheiméről szólván talán azt kell hinnünk, hogy testvérekről, sőt egymást segítő testvérekről van szó, amikor három különböző svéd nemesi nevet látunk egy finnországi lelkész kb. négy fia említésekor, akik a svéd államért végzett sokféle érdemeik elismeréséért kaptak nemesi címet, és ráadásul a nevüket nem mindig írták ugyanazon módon.

A parókus lelkész családneve Paulin, latinosan Paulinus Raumannus, azaz ’Raumába való Paulin’. Fia, Johan avagy Juhana Paulinus (Pori 1655–1732), névváltozatai: Johan Lillienstett, Lillienstedt, Liljenstedt gróf, nem akárki: a legfelső bíróság titkára, államtanácsos, tapasztalt és megbecsült állami hivatalnok, ismert író és költő. A nevét megtaláljuk az 1721-es svéd–orosz békekötés dokumentumaiban, mint a két orosz tárgyalóval szemben ülő két svéd tárgyaló egyike.

Simon Lindheim eredetileg Simon Paulinus, és a Paulin-familia tagja, Lagerflycht, a turkui feljebbviteli bíróság elnöke is, az ő halála után kerülnek a turkui könyvtárba Lindheim jegyzetei, köztük az oroszországi iratai, amelyek aztán a turkui tűzvészben odavesztek.

A minket érdeklő Simon Lindheim [or. Lindgeim] (1686–1760) végzettsége szerint jogász. Hadifogolyként szabadon járt-kelt, megtanult oroszul, érdeklődéssel és otthonosan mozgott az orosz történelemben, a történeti dokumentumokban, az orosz birodalom orosz és egyéb népei között. Magas hivatali posztokat töltött be, több ízben, különféle előkelő diplomáciai megbízatásokkal járt Oroszországban, egy időben a pétervári svéd követség titkára volt. Nehéz lenne szerteágazó életrajzát a töredékekből egységes és főleg hiteles egészszé összeállítani.

A svéd tudományos társaság, amelynek tagja volt, jóval Lindheim halála után jelentette meg azt a latinul írt művét, amelyből itt és most, magyarul alább csak egy memoár jellegű epizódot, illetve ettől és egymástól független két nevet emelünk ki. Az egész mű kétnyelvű közreadásával pedig szeretnénk majd megmutatni, hogy a finn kutatóknak igazuk van, amikor tudománytörténeti értéket látnak a tárgyalt kérdés súlyosságához mérten nem nagy terjedelmű tanulmányban. A munka a maga módján sajátos fordítási feladat: tele van tanulmányos megfigyelésekkel és értelmezésre váró népnévvel, földrajzi nevekkal, és ami a műfajt illetően nem mindennapi: saját élő tapasztalataira utalásokkal, vagyis kortörténeti adalékokkal. A kiemelt személyek, illetve epizód tehát a következők:

1. Högström, az élő kortárs tudós szaktekintély

Pehr Högström (1714–1784) svéd misszionárius 1748-as *Beschreibung* című munkájára Sajnovics is bőséggel hivatkozik, amikor amellet érvel, hogy a lappnak sok különböző nyelvjárása van, melyekből hiányzik a kölcsönös érthetőség: „Ez a férfiú, aki alapos jártasságra tett szert a lapp nyelvben, míg sok esztendőn át misszionárius és lekipásztor volt a svédországi lappok között, művének 73. oldalán ezt mondja [...]” (Sajnovics 1771/1994: 28).

Lindheim szintén nagyra becsülte őt, és egyetértett vele: „... amit össze szoktak hordani, hogy tudniillik a finlandiaiak és a lappok azonos természetűek lennének, és hasonló lelkületük folytán egyaránt lusták, gyávák, babonások stb. lennének, még szerzőhöz sem lehet kötni, és cáfolni sem érdemes. Sokkal igazságosabb és méltányosabb volt az igen tudós Högström, mint hogy ilyesmiket tárgyaljon könyvében, amit igen nagyra becsülök, és aki leginkább hatott rám, hogy a saját gyönyörűségemre rendbe szedjem azokat, amiket életem teljében feljegyeztem.”

2. A memoár-jelleget, valamint az ismeretek és a kérdések láncolatát „a pszkovi püspök”-epizódban láthatjuk.

Lindheim:

„... ahol akkor leginkább Tziudi (Finnar) éltek, őket fokozatosan szétkergetve megalapították a novgorodi fejedelemséget, a stargradi fejedelemség leendő vetélytársát (novo, új; star, régi), annak a hajdaninak az emlékére, amit a nagyobb erő által elűzetvén Germániában hagytak. Így volt az orosz évkönyvek hiteles tanúsága szerint, ahogy ezt Theophanes pszkovi püspök mesélte a fülem hallatára 1725-ben a svédgót király és királyság boldog emlékezetű szenátorának, a neves Cederhielmus báró úrnak, aki svéd nagykövet volt akkor az orosz udvarban. Nekem akkor nem adatott meg, hogy végignézzem azokat az évkönyveket, és a minapi békekötés után királyunk megbízásából ismét oda érkezve sem volt lehetőségem találkozni a püspökkel, akit közben elragadott a halál.”

Lindheim szövegéhez néhány értelmező megjegyzés:

a) Theophanes – Feofán Prokopóvics (1681–1736) a vallástörténet nevezetes alakja, főpap, valóságos regényhős, Nagy Péter cár lelkes híve, Európát megjárt nagy műveltségű, sokoldalú, sok tekintetben újtó kiválóság – számos korhű fogyatékossgal. A „pszkovi püspök” megnevezésben Pszkovot ne gondoljuk helyszínnak, ez „csak” titulus, ti. a püspökről feljegyzik, hogy nem ment Pszkovba, főpapként szinte kizárólag Péterváron volt, közel a cári udvarhoz.¹

b) „1725-ben a fülem hallatára” – ahol a püspök, a követ és Lindheim egy időben egy helyen tartózkodott, az feltehetően Pétervár.

c) „a minapi békekötés” az 1741–43-as svéd–oroszc háborút lezáró turkui béke (1743. aug. 7.) lehetett, ennek idején a pszkovi püspök már nem élt.

d) a „királyunk” ekkor I. Frigyes, uralkodott 1720–1751.

e) a boldog emlékezetű Cederhielmus báró, svéd követ az orosz udvarban – akire gyanakszunk, az Carl Wilhelm Cederhielm (1705–1769) diplomata, pétervári svéd követ, az 1739-ben alapított Svéd Királyi Tudományos Akadémia hat alapítója közül az egyetlen, aki akkor éppen nem volt jelen. Hogy valóban „boldog emlékezetűnek”-nek nevezhető-e Cederhielmus báró, ahhoz tudnunk kellene, hogy ez a Cederhielmus volt-e 1725-ben svéd követ Péterváron (maga Lindheim 1723-ban titkár ugyanott), csakhogy a báró „megboldogulásával” az a baj, hogy 1760-ban már maga Lindheim vált boldog emlékezetűvé, tehát aligha nevezhette így az őt túlélő diplomatát.

¹ <https://drevo-info.ru/arésticles/3899.html>

f) az „ismét oda érkeze” – Lindheim esetében ez az „oda” nagy valószínűséggel Pétervár.

3. Kirilov, vagyis Iván Kirillovics Kirilov

Lindheimnél van egy odavetett megjegyzés egy valahol látott – máig azonosítatlan – térképről... [15]: „Amíg hadifogságban voltam Oroszországban I. Péter alatt, véletlenül alkalmam adódott belépni egy középületbe, ahol az egyik falon egy elég régi, egyszerű, dísztelen térképet pillantottam meg. Noha nem tudtam alaposabban megvizsgálni az egészet, észrevettem, hogy külön színnel és nagy betűkkel volt ráírva, hogy Tziuchonskaia Semlia (Finlandia vagy Fennonica föld), amivel a készítő Észtországot akarta jelölni, és azon a részen a legfontosabb városként külön színnel volt jelölve Haapsalu.”

Később következik egy szintén odavetett hivatkozás a térképészetre és a név szerinti utalás Kirilovra: „Ellenben az osztjácokról és a zürjénekről, akiket Schöning hasonlóképp ismertet, egészen mást kell mondanunk. Ezeknek a nyelve ugyanaz a dialektus, amit a finnek is használnak. De ezeknek sincs köze a szamojédokhoz. Nem a Jeges-tenger partján laknak, ahol a szamojédok; távoli határaik és eltérő szavaik alapján elkülönítette őket a szamojédoktól Perri is, Strahlenberg is, és ugyanígy járt el az oroszok hazai geográfusa, Szibéria vajdája, Kirilov is.” (A „Szibéria vajdája” titulus további magyarázatra vár.)

Miért figyeltünk fel Kirilovra? (NB. „most jön az ürügy”!)

Ivan Kirillovics Kirilov (1689–1737) az időrendben első orenburgi expedíció „ötletgazdája” és időrendben első hivatalos vezetője (1734–1737). Tüdőbajban halt meg 1737-ben 48 éves korában. Az egymást követő négy expedícióvezető közül a második az orosz történetírás kiemelkedő alakja, Vaszilij Nyikityics Tatyiscsev (1686–1750) lett (Akmanov – Amirhanov 2015). Ami magát Orenburgot illeti, az orenburgi KGST-földgázvezeték építése (1973–1979) is eszébe juthatna az embernek (Nagylaki 2008), legutóbb pedig az orenburgi–orszki árvízen szörnyülködhetnek az emberek.

A tudománytörténet iránt érdeklődőknek pedig az *Orenburg* szó hallatán Maticsák Sándornak a 18. századi finnugor tudománytörténetet vizsgáló részletes és alapos munkálkodására kell gondolniuk, tehát „az ürügy” – Maticsák Sándor (2024).

A Nagy Péter-féle új orosz világba „belenövő” Kirilov 1712-ben lépett állami szolgálatba, meggyőződéses híve volt a Nagy Péter-féle reformoknak. 1727-ben a Szenátus titkára lett. A topográfiai-kartográfiai ügyekkel is ő foglalkozott, és ez megkönnyítette országos hatáskörű nagy tervének, a birodá-

lom természeti-gazdaságföldrajzi atlaszának a készítését. (Megjegyzendő, hogy Kirilovnál a meridián észtországi: Hiiuma és Saaremaa.)

1727-re datálódik Kirilov sajátos című munkája: *Цветущее состояние Всероссийского государства* [Az oroszországi állam virágzó állapota], amelyet az akkori cári birodalom gazdaságföldrajzi helyzetének első korszerű bemutatásaként, méltatásaként említenek. A címe helyesen és szó szerint korszerűen: *Цветущее состояние Всероссийского Государства, в какое начал, привел и оставил неизреченными трудами Петр Великий, отец Отечества, император и самодержец Всероссийский и прочая, и прочая, и прочая. Книга первая, в которой описаны губернии и провинции, в них города, гарнизоны, артиллерия, канцелярии, конторы, управители с подчиненными, епархии, монастыри, церкви, число душ, расположенные полки и доходы, как оные ныне состоят губернии. Санкт-Петербургская, Московская, Смоленская, Киевская, Воронежская, Рижская, Ревельская.*

Terve, hogy három kötetben közreadja az orosz birodalom térképeit, akadozott. Ebben közrejátszott az Oroszországban működő nagyszámú külföldi, tehát eleve nagy tudású tudósok közül név szerint L. Delil (И. Н. Делиль/ Louis de l'Isle), aki a csillagászzal és a térképészettel orosz akadémiai kéreésre foglalkozott. Az atlaszának első kötetét 1734-ben Kirilov saját költségén adta ki. Méltatásaiban említi, hogy ma is használható adatokat szolgáltatott.

A „déli vad” puszták, a baskírok és a dél-uráli sztyeppe lázadó népei ellen erődítményépítésekre kényszerülő udvar nem véletlenül bízta Kirilovra egy expedíció szervezését, ez az állami (nem akadémiai és nem tudományos) expedíció az ún. orenburgi expedíció. (NB. az expedíció könyvelője Kirilov főnöksége idején P. I. Ricskov volt.) A Dél-Urál irányába nagyon hiányzó orosz erődítményrendszer útvonalának kijelöléséhez és a vidék(ek) gazdasági hasznosíthatóságához szükséges ismeretek megszerzéséhez hozzájáruló expedíció „ötletgazdája” (iniciátora) lett tehát a vállalkozás vezetője. Ő jelölte ki a felépítendő Orenburg helyét, amelyet aztán a később szerzett ismeretek alapján módosítani kellett, így végül a mai Orenburgnak három „születési helye” és „három születésnapja” van: 1. 1734. aug. 31., a cárnő aláírása: legyen város, 2. 1738. aug. 20., ukáz, 3. 1743. ápr. 19.

Kirilov megfogalmazta az udvar távolabbi terveit is: az Orenburg körül kialakított Orenburgi kormányzóság (Novaja Rosszija, vö. Novorosszijszk) után Közép-Ázsián keresztül egészen Indiáig (-ba?) vezethetett volna az út (Heller 1996: 564).

Hogy Kirilov miféle tudományos munkát végzett, arról meggyőződhetünk, ha megnézzük a személyesen általa készített térképeket (számukat ma 41-re becsülik) és kimutatásokat abban az atlaszban, amelyet reprintben kiadtak 2008-ban ünnepélyes kivitelben a jelenleg legelismertebb szakértő, Olga Krasznyikova közreműködésével, 25 példányban.²

Irodalom

- AKMANOV, I. G. – AMIRHANOV, A. Z. [Ахманов, И. Г. – Амирханов, А. З.] 2015: В. Н. Татищев и его вклад в реализацию задач Оренбургской экспедиции. Вестник Башкирского Университета 20/1: 298–301.
- HELLER, MIHAIL 1996: Oroszország története I. Osiris, Budapest.
- HÖGSTRÖM, PEHR 1748: Beschreibung des der Crone Schweden gehörende Lapplandes Gabriel Christian Rothe, Copenhagen und Leipzig.
- KAJANTO, IIRO 1982: Muuan Porthanin edelläkävijä. Virittäjä 86: 315–325.
- LINDHEIM, SIMON 1775: De diversa origine Finlandorum et Lapponum observationes. Nova Acta Societatis Regiae Scientiarum Upsaliensis 2: 264–302.
- LINDHEIM, SIMON 1775: Megjegyzések a finlandiaiak és a lappok eltérő eredetéről. Ford. C. Vladár Zsuzsa. Szerk. Szij Enikő. – Előkészületben.
- MATICSÁK SÁNDOR 2024: Megtalált szavak. Az orenburgi expedíció (1768–1774) Volga–Káma-vidéki finnugor anyaga. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- NAGYLAKEI ENDRE 2008: Az orenburgi gázvezeték építése. ArchivNet 8/4. https://www.archivnet.hu/gazdasag/az_orenburgi_gazvezetek_epitese.html
- SAJNOVICS JÁNOS 1771/1994: SZIJ ENIKŐ (szerk.), Sajnovics János: Demonstratio. Bizonyítás. A magyar és a lapp nyelv azonos. Bibliotheca Regulyana 2. ELTE, Budapest, 1994.
- STIPA, GÜNTER JOHANNES 1990: Finnisch-ugrische Sprachforschung von der Renaissance bis zum Neupositivismus. Suomalais-ugrilainen Seura, Helsinki.

Internetes források

<https://drevo-info.ru/arésticles/3899.html>
<https://runivers.ru/bookreader/book16667/#page/13/mode/1up>
<https://runivers.ru/lib/book3294/16667/>

² <https://runivers.ru/bookreader/book16667/#page/13/mode/1up>
<https://runivers.ru/lib/book3294/16667/>

**Some (foot)notes to an 18th-century Latin-language
Finno-Ugric scientific history work**

Simon Lindheim: *De diversa origine
Finlandorum et Lapponum observationes.*

The paper presents three distinct episodes from Simon Lindheim's Latin language study on the historical connections between the Saami and the Finns: Lindheim expresses gratitude to the contemporary Swedish researcher, Högström, for not repeating the common negative and unfounded opinions about the Saami people. Through Lindheim's recollection, we gain a glimpse into the imperial court of Peter the Great. The third episode honors Ivan Kirillovich Kirilov (1689–1737), the first leader of the so-called Orenburg Expedition in the early 1730s.

Keywords: *Simon Lindheim, Ivan Kirilov, Högström, Saami (Lapp), Finn*

ENIKŐ SZÍJ – ZSUZSA C. VLADÁR